

Криворучко В. І.,
аспірант

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ОСОБЛИВОСТІ ХРОНОТОПУ В РОМАНІ МИРОСЛАВА ДОЧИНЦЯ «ДІТИ ПАПОРОТІ»

Анотація. Стаття являє собою спробу аналітичного розгляду хронотопу в одному з найновіших романів лауреата Шевченківської премії (2014) Мирослава Дочинця «Діти папороті». Тематично роман порушує одну з найбільш животрепетних тем українських реалій – війну, її антигуманну сутність та руйнівні наслідки для окремої особистості та народу в цілому. На основі сюжету твору, образу протагоніста й інших образів, значної кількості використаного цитатного матеріалу в статті доведено, що в романі «Діти папороті» органічно поєднується кілька хронотопічних площин, які, в свою чергу, й утворюють багатомірну сюжетно-композиційну структуру роману.

У роботі окреслено притаманний для більшості сюжетних творів Мирослава Дочинця міфопоетичний хронотоп дороги, який віддавна символізує не тільки життєвий шлях людини, але й насамперед – дорогу до себе, до пізнання себе, а відтак – і сенсу свого існування. Проте ключовим хронотопом роману «Діти папороті» у цій статті визнано хронотоп дому, який для протагоніста поширюється не тільки на садибу, йому заповідану, але й на увесь навколишній край та його мешканців – усе, що ще глибше укорінює протагоніста у розумінні Вітчизни, за яку він проливав кров на війні. Замкнутий хронотоп дому в романі, символізуючи фізичне, а згодом і душевне зміцнення протагоніста, вбачається центральним у композиційній структурі роману, гуртуючи довкруг себе інші хронотопічні площини твору.

Серед найбільш очевидних у романі також можна визнати бінарну смислову опозицію «свій/чужий», яка відображається здебільшого в ретроспективному плані, а саме: в спогадах протагоніста про перебування на війні, яку він означає словом «там», а загибле село, де знаходить зміцнення душі й тіла, – містким словом «тут» (курсив – М.Д.)

У статті також проаналізовано інші моделі хронотопічної побудови тексту, виявлені в романі «Діти папороті», зокрема – ретроспективний хронотоп, який розкривають щоденники Тиша, котрому судилося стати помічником великого українця Володимира Івановича Вернадського. Як відомо, Вернадський випередив свій час, досліджуючи не тільки біосферу й ноосферу, але й такі явища, як час та простір. Прикметно, що згодом взаємопроникність часу й простору отримає назву хронотопу.

Ключові слова: хронотоп, хронотоп дому, хронотоп дороги, міфопоетичний хронотоп, внутрішній хронотоп, локус, нарація, протагоніст.

Постановка проблеми. Питання хронотопу в усіх його проявах у літературному тексті залишається не розкритим повною мірою в сучасному українському літературознавстві. Зважаючи на затребуваність прози М. Дочинця, виникає потреба аналітичного розкриття особливостей хронотопу його творів, особливо найновіших, яким є «Діти папороті» (2021).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Велика проза сучасного українського письменника Мирослава Дочинця сьогодні є об'єктом зацікавлення багатьох дослідників літератури, оскільки автори вдаються створювати змістовно глибокі, композиційно багатопланові та сюжетно цікаві романи, затребувані сучасним читачем. Найбільше наукових робіт за творчістю лауреата Шевченківської премії М. Дочинця присвячено його романам-бестселерам «Криничар. Діярush найбагатшої людини Мукачівської домінії» та «Горянин. Води Господніх русел», власне за які автори й було присуджено премію: дослідження М. Васьківа стосується нарративних особливостей «Криничара», робота Л. Горболіс присвячена етнокультурному вектору образу Горянина з однойменного роману. С. Жила розглядає структуру та образи роману «Мафтей. Книга, написана сухим пером», філософські аспекти прози Дочинця розкриває О. Капленко, а проблематику й поетику аналізує О. Іщенко, чий роботи на сьогодні є найбільш численними. Однак ступінь вивченості прози М. Дочинця в цілому є недостатнім, перебуваючи на етапі формування.

Актуальність роботи визначається тим, що хронотоп та інші аспекти аналізу роману М. Дочинця «Діти папороті» дотепер не були предметом окремого аналізу.

Метою роботи є встановлення специфічних ознак та засобів творення хронотопу в романі.

Виклад основного матеріалу. Застосувавши свого часу поняття хронотопу як інструменту для визначення специфіки роману від часів античності до XIX ст., М. Бахтін таким чином увів його в літературознавство, а також визначив низку хронотопів як сукупності часопросторових відношень у творі. Серед них важливе місце посідає хронотоп дому. Саме про такий можна вести мову при розгляді одного з найновіших творів Мирослава Дочинця «Діти папороті».

Як і більшість його романів, «Діти папороті» теж є гомодієгетичним за типом нарації, а внутрішній хронотоп у творі переважає над зовнішнім. До того ж, урахувавши, що протагоніст – письменник, то домінування внутрішнього хронотопу видається найбільш виправданим: внутрішні рефлексії Бальзака, його спогади, міркування складають значну частину тексту.

Бальзак – це псевдо протагоніста, яким називають його воєнні побратими. Є в романі епізод, коли на питання, яке ж його справжнє ім'я, Бальзак намагається згадати автора, вказаного на обкладинці написаної ним книги, а потім представляється: «Павло». Отже, від початку розгортання сюжету стає зрозуміло, що роман розкриває найбільш животрепетну тему української сучасності, за визначенням автора, це – «жало війни в серці» [1, с. 2]. Після перебування в госпіталі Бальзак вирішує відмовитися від реабілітації в одному з провінційних

санаторіїв і їде в незнайомий дім, який дістався йому в спадок від далекого родича. Саме так окреслюються хронотопічні координати подальших подій роману: дорога Бальзака до незнайомої садиби – метафора початку його шляху до себе, до остаточного зцілення, головно – душевного. В українській міфології, як зазначає В. Войтович, «дорога співвідноситься з життєвим шляхом. <...> Дорога – різновид межі між «своїм і чужим» простором; це місце виконання лікувальних <...> магічних дій» [2, с. 163].

Прикметно, що вся дорога до Козина, де знаходилося обійстя, заповідане старим ученим Тишем своєму внучатому племіннику, становить собою своєрідну ініціацію Бальзака. Як процес переродження описує В. Пропп у своєму дослідженні фольклорний обряд ініціації юнака, коли його виводили в «чужий простір», де після страшних випробувань він ставав справжнім чоловіком [3, с. 132]. Так само й Дочинців герой перш ніж потрапити до свого, ще навіть не баченого ним, дому, мусить пройти незвичний для себе шлях, на якому «час згущується, ущільнюється, стає художньо видимим; простір інтенсифікується, втягується в рух часу...» [4, с. 235]. Спочатку Бальзак має вийти з автобуса «за Ісусом» – розмальованим бетонним зображенням Христа на роздоріжжі, який «показує <...> рукою куди йти [1, с. 83]. Роздоріжжя – міфопоетична метафора невизначеності, яка на той час найбільше непокоїть протагоніста: він намагається збагнути, як жити далі. Просторовий хронотоп все більше згущується: потрапивши до сільради, аби забрати належні йому документи, Бальзак перебуває ніби в чистилищі: почувується винним, що спадкоємцем виявився він, учорашній солдат – «неголений, коротко стрижений, із поцяткованим крупинками-осколками обличчям прийшлак у несвіжому хебе...» [1, с. 16]. До слова, більш розлогого опису зовнішності протагоніста у романі немає, хоч це не єдиний момент, коли він пробує дивитися на себе очима інших людей. Вийшовши «у коридорну прохолоду, як із чистилища» [1, с. 17], Бальзак їде у напрямку «розпростертої долоні» бетонного Ісуса, маючи подолати ще одне роздоріжжя: «Чотири півтіці розліталися навсбіч. Один <...> вів до лісу. Другий біг у луки <...>. Третій губився в заростях папороті. Четвертий здимався на гору» [1, с. 18]. Не дивно, що шлях протагоніста до «свого» простору має бути саме тим, що веде до гори, адже таким він повністю відповідає моделі міфопоетичного хронотопу, який є досить яскраво вираженим, хоч і не єдиним у романі.

Потрапивши зрештою до обійстя, заповіданого йому Тишем, Бальзак почувується розгубленим, однак садиба приймає його, знесиленого дорогою й «оглушеного повітрям» так, ніби він повернувся до рідного місця: «Солодке марево огорнуло <...> до глибини душі, проникало в кожну клітинку, кожен нерв» [1, с. 19]. Уперше за багато часу відпочивши фізично, він поступово звикає до «нової явності», де час перестає мати над ним владу, адже «настінний годинник із зозулею повіла павутина, а мобільний телефон здох» [1, с. 19]. Дім Тиша – з масивними дерев'яними меблями, богемським склом у креденсі, фоліантами рідкісних книг – утілення добротності, тривалості в часі. Він огортає нового господаря дивним спокоєм, умиротворенням і сприймається як сакральний об'єкт, як місце, що дає живлючі сили: «Живло! Це слово <...> давніше і повніше, ніж житло. Можливо, навіть більше, ніж життя, яке все-таки є дочасним. А живло вічне...» [1, с. 18].

Локус дому в романі поширюється не тільки на всю садибу з чудовим садом, із зарибненим ставком, із джерелом з цілющою водою, але й на мешканців Козина, спілкуючись з якими

Бальзак відроджується душею. У Козині живуть переважно старі та діти, бо молоді й середнього віку люди мусять заробляти на чужині – такі вже українські реалії. «Козино – село кіз, папоротей, відьом і диких черешень. Власне, все це по-своєму дике, питоменне, предковичне, як і ця кам'яна гора, на якій воно зродилося, прижилося й пристосувалося до нової ери» [1, с. 47] – так бачить село Бальзак, який тут повертається до притлумленої війною потреби записувати усе побачене, почуте, пережите. Тут, у Козині, він тепліє серцем біля баби Литвачки, «доброї, як хліб, душі» [1, с. 42], приятелює з кмітливим, дотепним і майстровитим старим сусідом Федорцем. Саме тут протагоніст почувується ніби в «заповітному щільнику медоносного дитинства» [1, с. 45].

Особливий міфопоетичний струмінь хронотопу села надає папороть, «велетенська і цупка. <...> Либонь, ще з мезозою залишилася. Не те що смарагдові декоративні кушки, які плікають у міських палісадниках. Тут вона задеревеніла, брунатної барви. Тут її називають у множині – папороті <...> З відтінком вищої значущості» [1, с. 35]. Відповідно, й назва роману – «Діти папороті» – це містка й глибока метафора, своєрідний багатшаровий хронотоп: поверховий пласт складають прості асоціації з дітьми, які «торують у папороті ходи, мостять нори. Треба ж їм десь бавитися...» [1, с. 19]. У сільських дітей у папоротях свій «штаб» (усе їхнє дитинство припадає на війну, хоча вона й не докотилася до цього регіону, та й батьки їхні не воюють, скуштувавши заробітчанського хліба). Глибший пласт назви роману – це науковий інтерес до папороті угорського вченого Холоші, який досконало вивчивши «близько трьохсот родів та двадцять тисяч видів папоротей» [1, с. 160], прийшов до висновку, що в Козині зберігся різновид, названий по-німецьки «Ісусовою травою»: «В пучках на поперечному розрізі листків можна побачити ініціали імені Ісуса Христа (ІС)» [1, с. 160]. Однак на пропозицію професора Холоші робити на папороті спільний бізнес колишній сільський учитель біології, природодослідник Митро відповів відмовою, адже козинці – це «діти папороті. – <...> у нас дітей здебільшого зачинають у папороті. Навіть у дощ, бо там, під густим листям, сухо й затишно, аби <...> започаткувати нове життя...» [1, с. 163]. Далі впливає ще глибша – міфопоетична – метафора, закорінена у східнослов'янський фольклор про цвіт папороті, що, знайдений у купальську ніч, приносить достаток, щастя, надає магічних здатностей чути мову природи. Як переконається протагоніст, усі козинці, живучи «в древній колісці земної тверді» [1, с. 161], почувується органічною частиною природи, розчиняються в ній, не вивисуються над нею, а тому й сприймають життя по-філософськи просто, і навіть про смерть людини кажуть: «Дозрів». Такий глибоко природний, не спотворений «цивілізацією», певною мірою пасторально-ідилічний [4, с. 244] модус життя козинців лікує пошматовану війною душу Бальзака.

Замкнутий хронотоп, що корелює в романі із теплом родинного затишку та умиротворенням, підсилює процес зцілення протагоніста, у тому числі – і через його знайомство з реальною пастушкою Терешкою. Самотню дивакувату жінку баба Литвачка характеризує так: «Божа душака. <...> Судьба забрала розум, а Бог дав пам'ять. Що де коли вчула, те й прищепилося. Ще й переверне на своє <...> Чи вона видить невидиме, чи вона чує нечуване?!» [1, с. 45]. Щоранку Бальзак їде на козячу стежку в папороті, аби послухати й записати Терешчині історії: вони теж становлять окремий міфопоетичний хронотоп у творі

М. Дочинця, знайшовши емоційне відображення в одному з трьох епіграфів до роману – словах інтелектуала-сценариста Тоніно Гуерри: «Мені потрібні бідні прості слова біля вогнища або ж таємнича присутність природи. Я мушу знову відшукати стежки, якими йдуть люди, не спокушені знаннями, де зблискують іноді останні спалахи селянських повір'їв, історії примарних міражів, що не пропонують абсолютної правди» [5]. Таким є образ Терешки, яка заводить Бальзака у неймовірні фольклорні «нетрі», де дивним чином переплітаються казки, вірування, прислів'я, заговори, пісні, імітування голосів птахів, звірів. Прикметно, що образ пастуха (у романі – пастушки) – це один з характерних для міфопоетичного хронотопу дороги образів: позбавлений власної домівки, він разом з тим має свободу переміщення (у романі Терешка, що мешкає в чужій жінки, називаючи її «нанашкою», пасе чужих кіз, між тим, має не тільки свободу переміщення, але й свободу думки та висловлювання). Уплітаючись у художній час роману, площина Терешчиних приповісток моделює ніби ще одну реальність, яка все глибше укорінює Бальзака у «свій» простір. Однак при цьому він не може остаточно позбутися спогадів про війну, а зрештою – і не хоче їх позбутися, а лише трансформувати для себе в не таке болісне «жало в серці». Цей – ретроспективний – хронотоп війни, ускладнюючи структуру твору, підсилює його розмежування на бінарну змістову опозицію «свій/чужий». Саме слово «війна» вкрай рідко трапляється в тексті, частіше воно отожднюється із хронотопом «там» (курсив – М.Д.). За словами автора, пишучи роман, він намагався «дати свій погляд, своє трактування, свої одкровення щодо теми війни» [6]. Дочинців протагоніст постійно, уже автоматично розмежує ці дві власні реальності: спокій та умиротвореність, радість праці та насолода природою «тут» і тривога, страх, біль, «важка невиспаність» і щоденна смерть «там». Хронотопом «там» у романі насичено багато спогадів Бальзака: «Там усе по-іншому. Бо й ти сам інший. Той, яким є насправді; там нема потреби вдавати когось із себе. Та й часу на те нема». «Стаєш як звір, спостережливий і чутливий. Бережеш сили. Заощаджуєш рухи, слова й думки. <...> Перестаєш відчувати сморід, засуджувати вдачу товаришів <...> Там немає святих, і невинних немає. <...> Життя починаєш любити по-іншому...» [1, с. 271]. «... На війні немає непоранених...» [1, с. 47]. Час теж сприймається там інакше: «...на годинник ніхто не дивиться, бо погана прикмета, та й години тут нічого не означають. Тут час відмірюють не стрілки, а стрільба...» [1, с. 270]. Розмірковуючи про цю війну, якої для більшості ніби й не існує, Бальзак багато чого переосмислює й у власному житті, й у суспільному, національному. Тому не може стримати себе, коли один з його антагоністів, сільський водій, зневажливо скаже: «Що я дурний, не найду машину-другу дерева, щоб відкупитися. <...> На війні декотрі з одного і другого боку наживаються, а вони за них гинуть ні за цапову душу» [1, с. 49].

Часопросторові розмежування в романі «Діти папороті», збагачуючи не тільки сюжетно-композиційну структуру, але й проблематику твору, досягають найбільш повного втілення у ретроспективному плані – показі академіка Володимира Вернадського очима його помічника й товариша Тиша. Таким чином два різні хронотопи роману мають точкою перетину дім Тиша, який по смерті господаря перейшов у спадок Бальзакові, щодня «дозволяючи» йому пізнавати все більше з Тишевих щоденників. Занурюючись у читання, Бальзак усві-

домлює, яким серйозним науковцем був його родич, до яких колосальних відкриттів Вернадського він був причетним, по суті, забезпечуюючи підґрунтя тих відкриттів.

В одному з інтерв'ю М. Дочинцев розповів, що ця площина в його романі має життєву основу: до його рук потрапили «дуже рідкісні матеріали» [6] – спогади земляка про роботу з академіком Вернадським – «неймовірною постаттю в нашій історії» [6]. У романі він постає українським генієм, «якого досі привласнює собі чужий світ» [1, с. 133], людиною, чії ідеї будуть «десятиліттями, цілими століттями <...> вивчатися, <...> відкриватися нові сторінки, що служать джерелом нових пошуків. <...> І не одному нашому поколінню Вернадський служитиме вчителем у науці і взірцем життєвого шляху...» [1, с. 69]. Тиш, будучи «безрідним» карпатським юнаком, прилучився до генія Вернадського, називаючи його господарем «Числа, Міри, Розуму» [1, с. 71], і почувався щасливим, розгадуючи разом з своїм «навчителем» «міф нашої присутності у Всесвіті» [1, с. 86].

Щодня читаючи «натщесерце» Тишів «зошит сповідань», Бальзак переконується, наскільки недооціненими лишаються в Україні праці академіка, який зізнавався Тишеві, що «носить Україну в крові, в кістках, у висотах свого серця» [1, с. 87]. Отже, і в межах цих часопросторових координат Дочинцевого роману спостерігаємо бінарну опозицію «свій/чужий»: між тим, що академіків «розум служив великій науці в центрах, а серце залишалося в Україні» [1, с. 87]. «Впертий зарозумілий українець», – так називали Вернадського поза очі московити. З прихованим захопленням» [1, с. 86].

До слова, розглядаючи проблему хронотопу як часопросторового континууму, важливим видається те, що у тексті роману академік Вернадський «дивився і бачив крізь час, через простір, понад світи» [1, с. 71] – і це не просто красива метафора чи художній вимисел, адже, як стверджують науковці, В.І.Вернадський, справді вивчав ці явища і для них «використовував єдину категорію “простір-час”» [7].

Висновки. Найновіший роман Мирослава Дочинця «Діти папороті», порушуючи найбільш гострі проблеми української сучасності, разом з тим містить не одну часопросторову систему координат. Хронотоп сьогодення з його найбільш больовою точкою – війною автор вдало поєднує із розлогим ретроспективним хронотопом минулого століття, в якому центральне місце займають геніальний академік Вернадський та його помічник-українець Тиш. З'ясовано, що композиційно-сюжетотворюючим у романі є хронотоп дому, в якому знаходить прихисток і душевне зцілення поранений на війні сучасник на псевдо Бальзак. Його відродженню сприяють також і щоденники Тиша, розкриваючи велич і трагедію життя великого вченого-українця В. Вернадського.

Міфопоетичний хронотоп дороги, загалом притаманний великій прозі М. Дочинця, знаходить своє втілення в образах протагоністів, чії життєві шляхи, хоч і позначені серйозними випробуваннями, все одно є дорогою до себе: «ми всі мандрівники в дорозі до себе» [1, с. 46].

Особливістю роману «Діти папороті» є бінарна смислова опозиція «свій/чужий», яка прочитується у всіх хронотопічних координатах твору.

Питання ідіостилію Мирослава Дочинця, зокрема аналіз хронотопу в його прозі, становить інтерес для подальшого вивчення.

Література:

1. Дочинець М. Діти папороті : роман. Мукачево : Карпатська вежа, 2021. 328 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
3. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. URL: https://royallib.com/read/propp_vladimir/istoricheskie_korni_volshebnoy_skazki.html#0 (дата звернення: 20.11.2021).
4. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва : Худож. лит., 1975. 499 с.
5. Несколько мемуаров Тонино Гуэрры: кофе с Де Сика, Бертолуччи на могиле Одзу, Антониони бросается камешками. URL: <https://kinoart.ru/cards/neskolko-memuarov-tonino-guerra-koфе-s-de-sika-bertoluchchi-na-mogile-odzu-antonioni-brosaetsya-kameshkami> (дата звернення: 28.11. 2021).
6. Шокіна К. Мирослав Дочинець: «Дитина, яка має народитися, – народиться. У творчості так само... Вона – процес, а не конвеєр». URL: <https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/myroslav-dochynets-dytyna-yaka-maye-narodytysya-narodytysya-u-tvorchostitak-samo/2019-12-17-39417> (дата звернення: 19.11.2021).
7. Копистянська Н., Григораш Н. Напрями вивчення часу і простору в літературознавстві слов'янського світу. URL: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/11892> (дата звернення: 25.11.2021).

Krivoruchko V. Features of the chronotope in the novel «Children of fern» by Myroslav Dochynets

Summary. The article examines the features of the chronotope in the new novel "Children of Ferns" by Myroslav Dochynets, a modern Ukrainian writer, winner of the Taras Shevchenko National Prize (2014). The purpose of this research is to try to establish the specific features and means of creating a chronotope in this novel.

It is proved that the work combines several chronotopic planes, which form a multidimensional plot-compositional structure of the novel.

The article contains a detailed analysis of some types of chronotope, in particular the mythopoetic chronotope of the road, the chronotope of the house and the binary semantic opposition "one's own / another's".

The text of the article uses a significant number of quotations directly from the novel "Children of Ferns" in order to confirm each of the above theses, and at the same time - to illustrate the linguistic and stylistic richness of the analyzed novel.

In a chronotope that reflects modern Ukrainian realities, the protagonist under the pseudonym Balzac returns from the war after being wounded. Having settled in a house in Kozyn, he rethinks his life through unity with nature. In the house Balzac finds the diaries of his relative, who was an assistant to Academician Vernadsky. In this way, the novel combines two chronotopes - present and past.

Found that the chronotope of the road in the novel is a metaphor for the road to himself for each protagonist in this work. Like most of his novels, "Children of Ferns" is also homodiegetic in type of narration, and the internal chronotope in the work prevails over the external. Given that the protagonist is a writer, the dominance of the internal chronotope seems the most justified. Balzac's inner reflections, his memories, reflections make up a significant part of the text.

This study can be useful for philologists who study modern Ukrainian literature, as well as for teachers and students who are interested in the work of Dochynets. I will carry out further work on the topic of chronotope in Dochynets' novels.

Key words: chronotope, chronotop home, chronotope of the road, mythopoetic chronotope, protagonist.